

Ігор Сердюк

МІСТО В КОЗАЦЬКИХ ШАРОВАРАХ

Як формувалася ідентичність Полтави й полтавців¹

Говорячи про набори ідентичностей полтавців, я вживатиму поняття «ідентичність» інструментально, у значенні «ототожнення індивіда з певною групою чи колективом». При цьому я свідомий того, що якоїсь єдиної тожсамості не було й немає. Мешканці Полтави – не виняток у тому, коли люди використовували одночасно різні набори ідентичностей: за територіальною, етнічною належністю, віросповіданням, соціальним походженням. Залежно від запитів і потреб певний критерій тимчасово виходив на перший план. Тут я сконцентруюсь переважно на козацькій ідентичності полтавців та умовах її постання, а також торкнусь підґрунтя виникнення образу Полтави як «духовної столиці України», з яким нині ідентифікують місто самі його мешканці.

Унікальна околиця імперії

Вивчення ідентичностей полтавців XVIII ст. ускладнене специфікою джерел й історичною ситуацією. Тоді Полтава була одним із десяти полків Гетьманщини, автономного утворення в складі Російської імперії на її південно-західному кордоні з Річчю Посполитою та іншим напівавтономним утворенням – Запорізькою Січчю. При цьому Полтавський полк був найпівденнішим і знаходився на фронтірі.

Автономія Гетьманщини виявлялася в наявності власної фінансової системи, свого судочинства й законодавства, успадкованого від Речі Посполитої, формально виборного гетьмана. Цим Гетьманщина, так само як і Лівонія чи Естляндія, що були приєднані до Росії на початку XVIII ст., вирізнялася з-поміж інших регіонів імперії. Саме на поступове подолання таких відмінностей, уніфікацію та впорядкування життя за загальноімперським зразком була спрямована політика російських монархів, які прагнули до побудови централізованої, добре керованої держави.

Одним з інструментів такої політики були переписи населення, котрі імперії, що займалися впорядкуванням своїх «інакших» околиць, традиційно використовували як засіб соціальної інженерії. Полтава, нагадаємо, була фронтірним містом автономного й виразно «інакшого» регіону в складі Російської імперії, що створювало підґрунтя для формування та функціонування специфічної територіальної ідентичності.

Для сучасного історика вивчення цієї місцевої унікальності є можливим на основі масових джерел, що витворені з метою уніфікації, або ж для того, щоб показати місцеві особливості периферій у зручних для центру вимірах і категоріях. Найбільш інформативним із таких джерел про Гетьманщину є Генеральний опис Малоросії 1765–1769 рр., котрий є тотальним переписом домогосподарств і населення різного віку й обох статей. Перепис Полтави проведений 1766 р. Відповідно до механіки опису мешканці міста повинні були зазначити своє походження, соціальний статус, стану приналежність. Тож дані перепису дозволяють висловити припущення про самоідентифікації полтавців середини XVIII ст.

У Генеральному описі Полтави загалом є інформація про 6913 мешканців міста. Тільки до 108 із них застосовано маркери, котрі б указували на їхню етнічну чи територіальну ідентичність. Це означає, що етнічна приналежність абсолютної більшості населення міста була вказана за замовчуванням, тобто коли людина була місцевою, походила з Гетьманщини, ідентифікувала себе як малорос, то творці опису просто це не вказували. До відповідних етнічних маркерів зверталися тоді, коли необхідно було ідентифікувати «інакших» полтавців або ж вирізнити в цій площині мешканців одного двору, слуг тощо.

Якщо детальніше поглянути на ці маркери, то вимальовується така картина. Зі 108 відповідно маркованих мешканців Полтави 31 особа позначена з малоросів, 24 – зі слобідських полків, 22 – польської нації, 19 – великороси, 3 – цигани, 2 – грузинської нації, 2 – литовської нації, 2 – волоської нації, 1 – вірменської нації, 1 – єврей, 1 – грек. Зрозуміло, що тут ідеться про донаціональний період і поняття «нація»

¹ Уперше опубліковано в Інтернет-виданні Zaxid.net 4 січня 2019 р. В основі статті – виступ у межах серії публічних лекцій Полтавського історичного товариства «Науковці про історію та сучасність доступною мовою».

вжито в контексті територіальної чи етнічної належності, а не національної.

Якщо ми поглянемо на носіїв трьох найбільш уживаних маркерів, то йдеться саме про територіальне, а не про етнічне. Оскільки вихідці зі слобідських полків були українцями, так само, як і особи польської нації, котрі походили з Правобережної України, переважно сучасних Черкаської та Київської областей, що тоді належали до Речі Посполитої.

Чітке відокремлення місцевих українців-малоросіян від українців-слободжан чи українців польської нації свідчить про побутування територіальної малоросійської ідентичності, притаманної населенню Гетьманщини загалом і Полтави зокрема. Ця окремішність поставала на ґрунті усвідомлення свого гетьманського підпорядкування та перебування в юрисдикції особливого малоросійського права, чого не було поряд на теренах Слобідської України.

Із цієї точки зору постійне населення Полтави середини XVIII ст. було гомогенним, абсолютна його більшість була ідентифікована як малороси. Досить нечисленними «інакшими» були насамперед вихідці із сусідніх регіонів – Правобережної України, слобідських полків і губерній Центральної Росії. У цьому сенсі Полтава була схожа на інші полкові міста Гетьманщини – Прилуки, Переяслав, Гадяч, однак істотно відрізнялася від Ніжина, де близько чверті населення складали греки – вихідці з балканських володінь Туреччини.

Міста Гетьманщини також були місцем тимчасового розквартирування полків російської армії. У такому разі в міському просторі з'являлася чисельна та помітна спільнота – російські солдати. Тому класичним, виразно «інакшим» й антагоністичним до «своїх, тутешніх» літературним персонажем є москаль, котрого підселили в полтавську родину, як це ми бачимо в п'єсі Івана Котляревського «Москаль-чарівник». Москаля зображували як стереотипного злочинця, на якого можна звернути все.

Творення козацької міфології

Соціальні ідентичності для мешканців Полтави не були жорстко визначеними. Особа могла змінити свою стану приналежність, придбавши відповідну земельну власність. Поміж населення вирізняються основні соціальні категорії: козаки, міщани, духовенство, посполиті (селяни), купці.

Міщани виокремлювалися підданством полтавському магістратові й відбуванням міських повинностей. Крім того, вони були носіями того, що можемо умовно назвати міською ідентичністю. Це відрізняло їх від мешканців навколишніх сіл. Загалом Полтава є найбільш східним містом Європи, куди дійшло магдебурзьке право. Причому офіційно воно

з'явилося в Полтаві тоді, коли в Західній Європі класична магдебургія вже була не актуальна, – 1752 р. Універсал на магдебургію надав гетьман Кирило Розумовський у відповідь на численні прохання полтавців про «історичну справедливість» і підтвердження попередніх пожалувань. Іронія в тому, що ця магдебургія була скасована 1785 р. Жалуваною грамотою містам, котра уніфікувала міське управління в імперії вже за іншими принципами.

Специфічною та найбільш помітною соціальною групою в місті були козаки. Цей стан не був однорідним, козацька старшина істотно вивершувалася над простими козаками, однак їх об'єднувала чітка й послідовна ідентифікація себе як лицарства, людей честі, шляхти. Себто козаки, незалежно від статусу, ідентифікували себе як спадкоємців шляхетської верстви Речі Посполитої. З кінця XVIII ст. ця самоідентифікація набуває нових форм. 1785 р. імператриця Катерина II підписала Жалувану грамоту дворянству. Згідно з нею саме представники старшинських родин урівнювалися в правах з російським дворянством, якщо могли документально довести знатність своїх предків і те, що вони обіймали старшинські посади в Гетьманщині. Так козацьку спільноту було розділено на дві частини. Меншу – ту, яка справді ставала упривілейованою соціальною верствою, та більшу – ту, котра, по суті, зводилася до статусу державних селян. Обоє їх об'єднувало спільне минуле, славні діяння предків і колишній статус у золотому минулому.

Козацька ідентичність того часу передбачала самоусвідомлення себе упривілейованою верствою. Причому такою, що має преференції «тут і зараз», бо так діє нинішнє законодавство. А от у XIX ст. козацька ідентичність вже радше ставала елементом козацького міфу, що ґрунтувався на колишніх привілеях і наявності землі. У цьому сенсі «нові дворяни» мали багато спільного з «новими» селянами. Вони так само ностальгували за часами Гетьманщини.

Цей козацький міф виявився дуже життєздатним. У XX ст. – 1940-ві рр. – полтавці в анкетах могли вказати своє соціальне походження – козаки. Козацька міфологія й нині є дуже помітним складником полтавської ідентичності. Так, у Полтавській області широко використовують міфологему «козацький край». Наприклад, у гаслах, назвах фестивалів, придорожніх табличках ми часто бачимо такий меседж: «Полтавщина – козацький край» або «Вас вітає Полтавщина – козацький край». Вона є настільки універсальною, що замість Полтавщини можна сміливо підставляти інші місцеві назви. Власне, так і відбувається: «Зіньківщина – козацький край», «Миргородщина – козацький край».

Саму Полтава ідентифікують як насамперед козацьке місто. У топоніміці, пам'ятках, туристичних «фішках» виокремлюється саме козацьке: пам'ятник гетьманові Івану Мазепі, вулиця Пилипа Орлика,

місце, де була Полтавська фортеця, пам'ятник українським загиблим козакам, монумент «дівчині з легенди» Марусі Чурай, яка своїми піснями надихала козаків на звиягу, міні-скульптура літературного героя Енея. Натомість немає жодного вияву пам'яті про полтавський магістрат і його урядників, побутування в місті мадебурґії. Отже, наголошуючи на своїй історично сформованій козацькій ідентичності, Полтава повністю відтісняє на задній план свою міську ідентичність.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. статус Полтави істотно змінювався. Цей регіон перестав бути прикордонням: Російська імперія приєднала Крим і частину Речі Посполитої внаслідок її поділів. 1781 р. був скасований полковий устрій – і Полтава з полкового центру на двадцять років перетворилася на звичайний повітовий центр Катеринославського намісництва.

Доля міста і його мешканців кардинально змінилася 1802 р., коли Полтава стала центром новоствореної Полтавської губернії та Малоросійського генерал-губернаторства. Це дало поштовх до зростання міста й істотних змін у структурі населення.

Тут необхідно зауважити низку моментів, дуже важливих для розуміння ще одного істотного складника сучасної полтавської ідентифікації – образу Полтавщини й Полтави як «духовної столиці України», коріння котрого якраз проростають із XIX – початку XX ст. Ідеться про стійкий стереотипний образ регіону, діалект якого, як уважають, став основою української літературної мови, а також про місто, де був написаний перший літературний твір цією мовою – «Енеїда» І. Котляревського.

Образ Полтави як «духовної столиці» чи «колицки» є поширеним, однак не настільки універсальним, як може здаватися самим полтавцям. Якщо набрати в Google слова «духовна столиця України» українською мовою, то пошукова система нам видасть Полтаву. Якщо зробити це англійською, то ми отримаємо лінки на матеріали про Київ і Львів («серце і душу України»). Виняток становить короткий промоційний ролик одного з університетів Полтави, який намагається привабити іноземних студентів саме тим, що місто є «духовною столицею України».

Маленький Донбас Полтавщини

Полтава стала центром значної за площею губернії, котра повністю охоплювала п'ять із десяти полків колишньої Гетьманщини, так успадкувавши отой козацький міф. Ця губернія була дуже моноетнічною. За I переписом населення Російської імперії 1897 р. 93% жителів губернії рідною мовою назвали українську. Другою і третьою за цим показником були Подільська й Харківська губернії, однак з істотно меншою перевагою – 80%.

У XIX ст. Полтавська губернія не була місцем активних колонізаційних процесів. Розвиток промисловості в XIX ст. тут також відбувався по-особливому. Це були переважно розпорощені губернією

цукрові та спиртові заводи, власники яких – здебільшого представники колишніх козацьких старшинських родин. Сама ж Полтава уникла істотної пролетаризації, притаманної іншим містам.

Це дуже помітно на тлі іншого значного міста Полтавської губернії – Кременчука. З XIX ст. він для Полтавщини є тим, чим є Донбас для України. Власне, таким собі маленьким полтавським Донбасом із великою концентрацією промисловості, тезами про те, що «Кременчук годіє “столичну” Полтаву», підкресленням свого «робітничого» образу. Нині це дуже помітно на рівні риторики місцевих політиків й особливо в підсумках голосувань на виборах.

У XIX ст. пролетаризацію на себе відтягнув Кременчук, так само, як і притік єврейського населення. Це ще один важливий момент. В 1791–1804 рр. були ухвалені кілька урядових постанов, що визначали так звану «смугу осілості», переважно західні райони Російської імперії, де було дозволено селитися євреям, причому саме в містах. Полтавська губернія ввійшла до цієї смуги. Станом на 1897 р. євреї склали міського 29,5% населення або ж близько 4% населення губернії загалом.

Порівняння даних перепису двох найбільших міст губернії, відділених 100 кілометрами, показові. Так, Кременчук мав 63 тисячі мешканців, із них євреїв – 29577, українців – 18977, росіян – 12130. Натомість Полтава мала 53 тисячі мешканців, серед них українців – 30086, росіян – 11035, євреїв – 10690.

Помітні відмінності й у соціальній структурі населення. Якщо більше половини мешканців Кременчука становили міщани, то в Полтаві, губернському місті, основною соціальною категорією населення були селяни. Перепис не передбачав формулювання «козаки», проте суттєва частка тих селян на правду вважали себе козаками, і це зазначали укладачі переписних книг. Парадоксально, але в місті домінувало не міщанське населення.

Спостерігається тотальна перевага тих, хто вказував українську мову як рідну. Полтава – єдиний губернський центр, де українці наприкінці XIX ст. становили більше половини населення. Ці два моменти дуже важливі, вони є ґрунтом для функціонування козацької ідентичності міста аж донині, а також ідентифікації та самоідентифікації його як «духовної столиці України».

Ці місцеві особливості Полтави й регіону набувають набагато сильнішого, штучно підсиленого звучання в популярній, шкільній, університетській і навіть в академічній історії. Сучасний український офіційний історичний наратив є сумішшю державницького підходу, що ґрунтується на схемі Михайла Грушевського, та радянської теорії класової боротьби, яку механічно замінили на національну. Козаки є ідеальними фігурантами обох цих схем, оскільки мали державу й воювали з «пригноблувачами», тому конструювання місцевої козацької ідентичності як однієї з основних триває й нині.